

**АНДРИЋЕВА ПОГРАНИЧНА ПРОЗА У СВЕТЛУ
НЕЕЛАСТИЧНОГ СЕМИОСФЕРНОГ ЈЕЗГРА¹**

*Софија М. Кошничар
Универзитет у Новом Саду*

**ANDRIC'S BORDERLAND PROSE IN THE LIGHT
OF THE NON-ELASTIC SEMIOSPHERIC**

*Sofija M. Kosnicar
Novis Sad University*

This paper explores aspects of violence in the bordering prose of Ivo Andric. The events have been considered in a semiotic key, from the position of the theory of semiospheres with emphasis on inelastic semiospheric cores of cultures. The emphasis has been placed on the investigation of violence to individuals and groups as a form of self-security mechanism of totalitarian cultural systems. That is the purpose of studying of Andric's prose *The Bridge on the Drina*, *Travnik Chronicle*, and *Omerpasha Latas*.

Key words: culture / violence / semiospheric: self-description, inelastic core/semiospheric: periphery, asymmetry

Најкрупније структуре *семиосфере*² су културе и цивилизације.

¹ Рад је реализован у оквиру пројекта *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности* (број 178005) који се спроводи на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, уз финансијску помоћ Министарства просвете, науке и технолошки развој Републике Србије.

² *Семиосфера* (грч. *semeion*-знак + *sphaira* –лопта) означава целокупност интеракције свих могућих комуникација, с аспекта човекове партиципације у њима; појам је 1982, артикулисао и концепт *семиосфере* развио Јуриј Михајлович Лотман (Юриј Михайлович Лотман), аналогно појму *биосфера* В. И. Вернадског (Вернадский). У пракси се проучава као целокупност односа текстовних и вантекстовних (контекстуалних) семиотичких структура (текстова) у њиховој синхронијској и дијахронијској комуникацији. Законитост унутрашње организације *семиосфере* је формирање *језгра /језгара семиосфере* и (у односу на њега или више њих) *семиосферне периферије*. У језгру се очитују доминантни семиотички системи, потврђени и етаблирани институцијама самоидентификације, *самоописивања* – уређивања *семиосферног простора* по свим аспектима интегрисања конкретне културе (економија, политика,

Андрићева погранична проза темељно сведочи о сусрету и судару различитих култура на Балкану. У њима је, међутим, насиље над појединцем и колективом, иманентно својство, управо као вид самобезбедносног механизма тоталитарног културног система. Романом *На Дрини ћуприја* обухвћен је период од неколико векова владавине Порте над Босном, док је у *Травничкој хроници* тај период Османлијске владавине сужен на такозвана „конзулска времена“ (1807 – 1814). Основни тип организације друштва Османлијске владавине у доба које је обухваћено *Ћупријом* и *Хроником* одликује феудални *тимарско-спахијски систем*. За време захваћено *Омер-пашом Латасом*, карактеристичне су *танзиматске реформе* оличене у покушајима модернизације владавине Порте и њеног приближавања западно-европским стандардима 19. века. Босна је у тим романима неколико векова периферија Отоманске империје. На фону страдања Босне у хијату трију царевина, Отоманске, Хабзбуршке и Француске – издиференциране су битне разлике у самоописивању култура Истока и Запада, те њиховог различитог односа према природи насиља. У времена о којима Андрић сведочи, сва три назначена семиосферна језгра су *ауторитарно кодирана*, са неприкосновеним сувереном на врху, али је, истовремено, самоописивање, у свим сферама етаблирања тих семиосферних језгара, врло различито.

Ригидни облици самоописивања језгра и његовог етаблирања, с доминантом на насиљу, нарочито су упечатљива и индикативна у семиосферним језгрима нееластичног типа, које одликује тоталитарни тип културе. У вези с тим, пожељно је истаћи да се у сличним културама, односно сличним семиосферним језгрима, семиосферно самоописивање начелно одвија по принципима *модуларности*³. Према томе, колико год да су нееластична културна семиосферна језгра, попут деспотских, тоталитарних система, наизглед различита у својој појавности – у њиховом самоописивању и етаблирању се у бити рекомбинују слични или истоветни модули – културни обрасци, чија сличност постаје препознатљива дубинском анализом. Дакле, занимљивост представља спознаја да су природа и квалитет механизма

право, етика, образовање, лечење, стил свакодневног живота, наравно природни језик помоћу којег конкретна култура врши своје етаблирање...) (Лотман, 1992а: 20).

³ *Модуларност* можемо сагледати као генерализацију, принцип стварања различитих структура помоћу једног или више базичних елемената – модула. Према: Jablan, S: *Modularity in Science and Art*, Visual Mathematics, 4,1, 2002. <http://www.mi.sanu.ac.yu/vismath/jablan/cover.htm>

самоописивања језгра тоталитарних култура у основи слични: етаблирају се по истој матрици насиља, без обзира на то да ли је реч о неком таквом језгру из историјске дијахроније, или синхроније.

Власт битно партиципира у самоописивању семиосферног језгра. Међутим, без обзира на врсту легитимитета власти семисферно језгро, по правилу, тежи да што равномерније етаблира и прошири елементе сопственог самоописивања по целој структури свог семиосферног простора и да га хомогенизује. У пракси се, ипак, идеална хомогенизација не досеже. Стога се и у том смислу говори о *асиметричности семиосферних структура*, поготово на релацији *семиосферно језгро-периферија*. *Турско ауторитарно семиосферно језгро* је владајуће културно језро у Босни и на Балкану. На својим границама сучељено је са два, такође моћна ауторитарна *семиосферна језгра*, *француским и аустријским*, која су у сталним међусобним ривалским односима. Оба су доминантно обележена и кодирана хришћанством и хришћанском културом, али и битним различитостима у другим аспектима самоописивања (економија, језик, обичајна и правна норма...). Та два језгра, нарочито Аустрија, имају сталне интересне претензије да прошире механизме самоописивања свога семиосферног језгра на Балкан и Босну. Ибрахим-пашин тефтедар Тахир-бег у једном разговору са Давилом истиче да сталним ратовима које хришћани између себе воде у Европи, само потпомажу ширење исламске вере: „ [...] ислам се [...] у Европи одржао [...] благодаречи међусобним ратовима хришћанских држава“ (Андрић 1988а: 340).

Етаблирање и потврђивање моћи неког семиосферног језгра је динамичан процес с тенденијом експанзије на цео семиосферни простор и сталног померања своје семиосферне периферије. Спроводи се инсталирањем институција самоописивања семиосферног језгра у свим сегментима културе, али је то спровођење неуједначено и нехомогено у појединим семиосферним субструктурама. Доминантно обележје етаблирања нееластичног семиосферног језгра је темељно инсталирање механизма насиља (Лотман 1992б: 93). Управо то чини и владајуће турско семиосферно језгро у Босни, званично спроводећи власт оличену пре свега у институцијама везира, војске и исламске вере. Чим на граници етаблираног семиосферног језгра попусте механизми самоописивања (примерице разним уступцима другим семиосферним текстовима: културама, обичајима староседелаца...) језгро покушава да своје описивање изнова потврди и ојача новим ригиднијим механизмима насиља и ригиднијим институцијама, у

овом контексту, најчешће новим везиром, који суровијим методама потврђују моћ институције власти етаблираног језгра. Везири имају различите стилове владања, али су разлике у нијансама, а не суштинске природе по критеријуму округлости према онима који се супротстављају етаблирању владајућег турског културног језгра. Раја је осећала да је Хусреф Мехмед-паша имао најмекше методе, које су постајале све горе и горе доласком Ибрахим-паше и потом Силиктар Али-паше. Силиктар Али-паша, да би јасно показао своје намере да безусловно заведе ред у Босни и потврди моћ турског језгра на његовој периферији – стиже у Травник без чиновника и послуге „сам и го ко хајдук у шуми“ (Андрић 1988а: 389) али са хиљаду две стотине наоружаних Арнаута и два топа; пред њим је ишао глас „неурачунљивог крволока и најсвирепијег везира у Царевини“ (Андрић 1988а: 389). Али-паша примењује стална застрашивања, хапсећи Јевреја и угледнике, а по начелу да се „друкчије разговара са човеком који је једну ноћ провео у затвору“ (Андрић 1988а: 391). Истиче: „И за најтврђу главу има сабља [...] Главе су на вашим раменима, сабља је у мојој руци, а царски ферман ми је под јастуком. Према томе нек се влада [...] сваки који хоће да хљеб једе и да се сунца нагледа“ (Андрић 1988а: 393). У односу на свог претходника, Силиктар Али-паша покушава да доследније спроводи насилне методе владавине које су иманентне вишевековном *тимарском систему* семиосферног језгра Порте.

Промоција голе силе у владавини Порте на њеној периферији, поготово на Балкану и у Босни остала је одомаћена чак и у време *танзимата* (1839 – 1876). Наиме, формално-законски покушаји Турске да се *танзиматским реформама* приближи тадашњим западно-европским стандардима у нормирању цивилизованих друштава (правна, етичка, верска и друга норма) у многome су остали у раскораку са сопственом праксом, празно слово на папиру, нарочито на османлијској периферији. Пракса је на периферији, па и у Босни, по инерцији, још дуго примењивала правила тимарског система. То јасно показује асиметричност османлијског семиосферног језгра и његове периферије представљене у поменутој Андрићевој пограничној прози. Апликација танзиматске реформе, за чије је доследно етаблирање турско језгро било веома заинтересовано, сматрајући да би оне могле да допринесу хармонизацији њених односа са Европом – умногome је каскала на османлијској периферији. То јасно сведоче примери босанске праксе у време владавине Омер-паше Латаса (кога је султан послао у Босну маја

1850. године да тамо угуши устанак и заведе ред). Иако та његова служба пада у доба танзимата – природа Латасове владавине није битно измењена већ је само померена са претходног аспеката верске унификације, на изразито војни, насилно-репресивни аспект семиосферног самоописивања. Омер-паша Латас стиже у Сарајево са неограниченим овлашћењима и посебним задатком да „смири Босну“ и заведе ред у складу са царским реформама. Он је пре свега сераскер са војском крвника, *муртад-табором*, а који „разгаженом цокулом“ (Андрић 2007: 54) устрављује и сатире све непослушно. Најокрутнији механизам потврђивања етаблираног турског језгра на својој „посрнулој“ периферији, Босни, управо је сераскеров *муртад-табор*. Састављен од Пољака, Мађара, нешто Немаца, Италијана, Грка и Јермена разних потурица са свих страна, он је „вавилонска мешавина“ (Андрић 2007: 67); сви исте судбине: бескућници, без праве, домовине с једином будућношћу у верности војсци; несрећници, без идентитета, изгубљених циљева и неостварених жеља. Па кад, такав, „не може да се наужива свега оног што други имају“, тaboraц може да се утеши и задовољи тиме што, ако пожели, свако чељаде може убити, а да за то не одговара. „То може и то и чини“ (Андрић 2007: 67). Због тога „нема цветног пута“ којим муртад-табор прође, а „нема, дабоме, ни те неке земље реда и слободе у коју тај пут тобоже води“ (Андрић 2007: 55). Омер-паша казује босанским угледницима да у спровођењу царске реформе неће имати милости ни према коме. Он Босну добро зна и ако треба, просејаће је на ситна сита да се више неће знати ни ко је бег ни ко је ага – а има чиме! Он од раје очекује да ферман и реформу поштују, да му не приносе мито као што су навикли јер по овлашћењима која има може да им узме и главу и све што са главом имају (Андрић 2007: 79). *Муртад табор* и начин његовог функционисања упечатљиво сведоче о неефикасности новог танзиматског система на периферији Порте.

Судар хришћанских семиосферних језгара Аустрије и Француске с једне стране, с турским с друге стране, као и промоција етаблиране моћи турског семиосферног језгра према свима који су на његовом простору, веома је упечатљив у следећој слици насиља из *Травничке хронике*: „На једном утабаном зараванку између хана и аустријског генералног конзуката, начини се ново губилиште. Ту је везиров целат Екрем секао главе, које су онда набијане на коље“ (Андрић 1988а: 281). Тада „у фон Митереровој кући настаде лом и пакао“ (Андрић 1988а: 281). Митерерова супруга те вандалске, нецивилизоване поступке „није могла да поднесе, паковала се да се

врати у Аустрију“ (Андрић 1988а: 281). Тумач „Рота је трчао од Конака до мутеселима, претио, митио, захтевао и преклињао да се пред зградом конзулата не врше смакнућа“ (Андрић 1988а: 281) али ни то није помогло. „Сеча глава и њихово набијање на коље су настављени још исте вечери и то на истом месту“ (Андрић 1988а: 281). Поменути чин је омогућен легитимним механизмом самоописивања турског језгра. Такође је јасно да је место тог чина свакако одабрано с много предумишљаја, а с намером да грубим нарушавањем ратног кодекса хришћанских семиосферних језгара, изазове страх не само код раје, већ и ужас у аустријском конзулату. Тај вандалски чин, који је узроковао судар култура због непремостивих разлика у семиосферном самоописивању, управо је изведен с намером да промовише супериорност и неприкосновеност Турске моћи у Босни и да то стави до знања и Аустрији и Француској.

Укажимо и на незаобилазни хронотоп насиља из романа *На Дрини ћуприја*, хиперреалистичку екфразу драконског кажњавања – набијања недужног Радисава на колац, на обали Дрине, на ужас и згрожени тајац раје. Подсетимо, да је ту, заправо, реч о легитимној промоцији силе самоописивања османлијског тимарског система. Екфрасу дајемо само у кроки потезима. Када су жртву положили на сплав и разапели јој руке и ноге „Мерџан је положио колац на два кратка обла дрвета, тако да му је врх дошао сељаку међу ноге [...]. Целат му ножем расече сукно од чакшира међу ногама и прошири отвор кроз који ће колац ући у тело“ (Андрић 1988б: 143). Помоћник је дрвеним маљем „ударао доњи, тупи, део коца, лаганим и одмереним ударцима, док се тело раскреченог сељака грчило само од себе; код сваког ударца, кичма му се савијала и грбила, али су га конопци затезали и исправљали“ (Андрић 1988б: 145). Од жртве се чуо звук „који није био ни јаук ни вапај ни ропац, ни ма који људски глас, него је цело то растегнуто и мучено тело ширило од себе неку шкрипу и грохот, као плот који газе или дрво које ломе“ (Андрић 1988б: 147).

У есеју *Сопствено и туђе* (Папке 1994: 47) читамо да „историја Европе делује, по Монтењу, каткад још суровије од канибализма“. У вези са драконским мучењем и патњом, које је легитимна власт наносила преступницима норме самоописивања европског семиосферног језгра, у доба које изучава медиавистика, па све до епохе рационализма и просвећености – Монтењ у својим *Есејима* истиче: „Сматрам да је горе варварство појести човека живог, него појести га мртвог; мрцварити и раздирати, пакленим мукама, људско

тело још пуно осећаја, пећи га на парче. Давати га псима и свињама да га изгризу и раскидају, као што смо, не само читали, него и видели, ту скоро како између себе чине, не стари непријатељи, већ суседи и суграђани, и што је још горе, изговарајући се побожношћу и вером“ (Монтењ 1967: 109). Све то, јесте, била, легитимна пракса самоописивања Монтењевске Европе у 16. веку, и раније. Међутим, хришћанска, модернизована Европа 19. века, има умногоме измењене стандарде самоописивања: нељудска освета над пораженима, мучење жртве осуђене на смрт и јавно губилиште, коју је медијавистичка и до-нововековна традиција Европе добро познавала – знатно се мења кроз историјску перспективу, тако да поменуто брутално насиље, стандарди европске ратне етике деветнаестог века, више не прихватају као цивилизован чин, и одбацују их из самоописивања своје културе, као елементе дивљаштва.

Међународна ратна етика модернизованих европских земаља, без обзира на друге међусобне културне разлике, има другу кодификацију културе, утемељену на хуманијим начелима, тако да су, у синхронијском пресеку 19. века, природа и перформативност пандамских хронотопа у европским културама, знатно другачији, од оних у Османлијском царству, који су, по узусима инерције самоописивања турског језгра, остали традиционално окрутни. Наиме, иако Европа из доба медиавистике, па и знатно касније, све до круцијалних реформи правне и друге норме, настале под утицајем широког таласа француске буржоаске револуције из 1789. – добро познаје окрутност насиља, чак и у легалном извршењу правне норме, њени битно измењени стандарди, у корист хуманизације правне норме и ратне етике у 19. веку – допринели су томе да се заостала пракса тимарског турског система у Европи новог доба, доживљава као варварство и нецивилизованост. Подсетимо се фрагмената из *Травничке хронике* о званичној аудијенцији аустријског и француског конзила код Ибрахим-паше, када су им, за време служења чаја и лимунаде – театрално приказани искасапљени делови људских тела: носеви, уши и друго људско месиште, „усољено и поцрнело од усирене крви, док се хладан и одвратан задах ширио Диваном“ (Андрић 1988а: 195 – 196). То су били трофеји победе над српским устаницима, промоција насиља и колективног страдања одметника од норми самоописивања отоманског семиосферног језгра. Ибрахим-паша је усхићено говорио: „и бог је благословио исламско оружје“, док су оба конзула била пренеражена. „Давил је заборавио на чибук и само је гледао у фон Митерера, као да од њега очекује спас и

објашњење. Аустријанац је и сам био блед и погружен“ (Андрић 1988а: 196).

Конзули ту сцену, наизглед, прихватају мирно и уздржано; дипломатски и протоколарно, честитају успех везиру, али је доживљавају као вандалски чин. У тој ситуацији, на делу је непремостиви судар култура, судар два различита света. Наиме, хришћанска култура Европе, којој припадају конзули Аустрије и Француске, битно се разликује од источњачке културе Турске империје, кодиране тимарским системом и исламским кључем. Самоописивање тих културних језгара је врло различито, што производи и непремостиве разлике у разумевању култура. На пример, у култури ратовања, постоји знатна разлика у цивилизацијском односу према губитницима – потчињенима и пораженима. Европа, ни тада, ни сада – није могла да разуме свирепост над жртвама, каква је приказана у Андрићевом литерарном сведочању. У тадашњој Европи, за разлику од Турске – манифестација чина победе над пораженима, већ подразумева симболичност, у виду истицања барјака, заплењеног оружја, материјалног добра, уметничког блага и другог. У доба Турске доминације на Балкану, на синхронијском плану, у европским културама 19. века, јавна егзекуција осуђеника на смрт најчешће је, по актуалној ратној и казненој етици, извођена стрељањем, или вешањем, ван очију јавности, уз далеко мања мучења и патње жртава. Казне: набијања на колац и сеча главе су, у потпуности, истиснуте из самоописивања модернизоване Европе.

„Савремена морална уверења окупљају се око осећаја да људски живот треба поштовати“ (Тејлор 2008: 31). Упоредо са опадањем схватања „људских бића, као носиоца улога у ширем космичком поретку, или у божанској историји – растао је нагласак на ублажавању патње [...]. Томе ваља захвалити, пре свега, утилитаристичком просветитељству, које је протестовало против такве непотребне, бесмислене патње наносене људима у име неког ширег поретка, или космичке драме“ (Тејлор 2008: 30). Морални свет модерних људи, знатно се разликује од моралног света ранијих цивилизација. Аналогно томе, примећује се да је централно за морално мишљење модерног човека став да „људска бића захтевају наше уважавање“ (Тејлор 2008: 30) почев од уважавање њиховог живота и других биолошких и егзистенцијалних права, као и „модерно разумевање поштовања личности“ које претпоставља „избегавање патње“ (Тејлор 2008: 29). У вези с тим истиче: „Ми смо много осетљивији по овом питању него наши преци пре неколико векова – што можемо лако да установимо

ако погледамо, према нашем мишљењу, варварске казне које су они досуђивали“ (Тејлор 2008: 28). Наиме, законодавство и његова примена, отварају поглед у шире културне токове и самоописивање културе. Нарочити су старија културна језгра сопственим системима самоописивања и етаблирања производила и „рестриктиван однос према поменутом ставу, прописујући границе уважавања: уважаван је владајући, повлашћен слој“ (Тејлор 2008: 27). Присетимо се ужасне екфразе мучења и егзекуције човека који је покушао да изврши атентат на краља средином 18. века у Француској, а којим почиње књига *Надзирати и кажњавати* Мишела Фукоа. Оно што је карактеристично за модерни Запад међу другим савременим цивилизацијама, јесте да је он, из изграђене моралне норме самоописивања свог културног језгра, према поштовању човекове личности – изградио и компатибилну правну норму: „Његова омиљена формулација принципа овог уважавања задобила облик права. То је постало централно за наше законодавне системе – и у том облику се проширило по читавом свету“ (Тејлор 2008: 27). Круцијална ствар модернога доба је, дакле, поштовање норме самоописивања везане за поштовање личности. „Закон је нешто чему морамо да се покоримо. Пружање имунитета, који је раније обезбеђивао природни закон у облику природног права – модерно законодавство Запада, обезбеђује свима онима, који поштују закон“ (Тејлор 2008: 28). Овим не желимо да тврдимо да се ужасна, тешка насиља не дешавају на Западу у 20. веку. Али, они се данас сматрају „шокантним аберацијама које, готово, да се морају сакрити [...]. Чак и чисте законске егзекуције, тамо где је смртна казна још увек на снази, не изводе се више јавно, већ дубоко унутар затворских зидова“ (Тејлор 2008: 28). Дакле, оно што је некада, у Европи, у доба медиавистике, те Османлијске империје, у доба тимарско-спахијског система и њених потоњих танзиматских реформи, био културни стандард, легитимна и легална норма самоописивања језгра културе – у пракси самоописивања савремених евро-америчких култура, повлачи се из сфере легитимитета и легалности, у субструктуре културе, са затајеним, сопственим нормама окрутности и насиља, које се држе у дискрецији од јавности.

Закључимо – када је реч о насиљу, индиције овог израживања указују на то да хришћанска модернизована Европа 19. века, има умногоме измењене стандарде самоописивања, у односу на културну традицију Порте из тимарско-спахијског и потоњег, танзиматског културног периода – а о којима литерарно сведочи Иво Андрић у својој пограничној, историјској прози: *На Дрини ћуприја, Травничка*

хроника и *Омер-паша Латас*. Наиме, иако Европа из доба медиавистике и касније, све до круцијалних реформи норми самоописивања (насталих под утицајем широког таласа просветитељства и потом француске буржоаске револуције) добро познаје окрутност насиља чак и у легалном извршењу правне норме, њени битно измењени стандарди, у корист хуманизације правне норме и ратне етике у 19. веку – допринели су томе, да се заостала пракса окрутног насиља тимарског турског система у Европи новог доба – доживљава као варварство и нецивилизованост и да тежи томе да брутално насиље елиминише из легитимних стандарда самоописивања европске културе. Управо је морално мишљење, утемељено на модерном разумевању поштовања личности, које претпоставља *избегавање људске патње* – било кључни параметар, који је допринео хуманизацији некада легитимног окрутног насиља, типичног за нееластична семиосферна културна језгра, какво јесте била Отоманска империја.

ЛИТЕРАТУРА

Андрић 1988а: Андрић, И. *Травничка хроника*, Београд: Просвета, Сарајево: Свјетлост, 1988.

Андрић 1988б: Андрић, И. *На Дрини ћуприја*, Београд: Просвета, Сарајево: Свјетлост, 1988.

Андрић 2007: Андрић, И. *Омер-паша Латас*, Сарајево: Свјетлост, 2007.

Кошничар 2011: Кошничар, С. „Семиосфера“ // *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури*, приредили Бојана Стојановић Пантовић, Миодраг Радовић и Владимир Гвозден, Нови Сад: Академска књига, 2011, 347 – 352.

Лотман 1974: Лотман, Ј. М. „Огледи из типологије културе“ Београд: *Трећи програм Радио Београд*, бр. 4, јесен 1974, стр. 439 – 489.

Лотман 2004: Лотман, Ј. М. *Семиосфера*, Нови Сад: Светови, 2004.

Лотман 1992а: Лотман, Юрий М. Статје по семиотики и топологији културе. О семиосфере // *Избранные статьи в трех томах*. Том I, Таллин: „Александра“, 1992 (Издание выходит при содействии Открытого Фонда Эстонии). Доступно на руском:

http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Lotm/index.php. Web 06.02.2010.

Лотман 1992б: Лотман, Ю. М. Динамическая модель семиотической системы // *Избранные статьи в трех томах*. Том I, Таллин: „Александра“ 1992. Доступно на руском:

http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Lotm/index.php. Web 07.08.2009.

Лотман 1992в: Лотман, Ю. М. Асимметрия и диалог // *Избранные статьи в трех томах*, Том I, Таллин: „Александра“, 1992. Доступно на русском: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Lotm/index.php Web 06.08.2009.

Милијић 1993: Милијић, Бранислава. *Семиотичка естетика, проблеми-могућности-ограничења*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 1993.

Мирковић 1962: Мирковић, М. „Конзули и везири“ // sИво Андрић, *Травничка хроника – конзулска времена*, Београд: Просвета, 1962, стр.7 – 17.

Монтењ 1967: Монтењ, М. де. *Огледи*, превела Мила Ђорђевић, Београд: Култура, 1967.

Папке 1994: Папке, С. „Сопствено и туђе“ // *Човек Европе*, приредио Томислав Гаврић, Нови Сад: Прометеј, 1994.

Тејлор 2008: Тејлор, Ч. *Извори сопства, стварање модерног идентитета*, Нови Сад: Академска књига, 2008.

Фуко 1997: Фуко, М. *Надзирати и кажњавати*, Нови Сад: Издавачка књижница Зорана Стојановића, 1997.